

Hekim-filozof

Seyfi KENAN

Ebu Bekr er-Razi bir mülhid miydi?

İslam dünyasında, ilmin hemen hemen her dalında orijinal çalışmaların üretildiği miladi IX. ve X. yüzyıllar

arasında yetişmiş olan Ebu Bekr er-Razi, döneminin bu köklü ve zengin ilim geleneğinden etkilenecek tıp ilminden (*el-Havi*) psikolojiye (*et-Tıbbu'r-ruhani*), kelimadan felsefeye (*es-Siretu'l-felsefiyye*), ilmin çeşitli alanlarında önemli ve orijinal çalışmalar sunmuştur. Ancak Razi hakkında birçok bilgi, hikaye, söylenti ve iddianın günümüze kadar geldiğini görmekteyiz. Bu çalışmada ilim dünyasına yaptığı önemli katkıların yanısıra, mülhidliği¹ hususundaki iddiaların sıhhati üzerinde durmak istiyoruz, çünkü bazı kaynakların onun mülhidliği hakkındaki iddiaların doğru olmadığını, ayrıca bu iddiaların da dedikoduya dönüştüğünü, hatta bu iddialardan yegâne maksadın Razi'yi karalamak ve itibardan düşürmek olduğu şeklinde bilgiler vermesi, meselenin daha derinlemesine ele alınmasını gerekli hale getirmektedir. Kısaca söylemek gerekirse, bu çalışmadaki hedef, hekim-filozofun mülhidliği hakkındaki iddiaların çelişkili ve şüpheli temellere dayandığını ortaya koymaktır.

Tıp sahasındaki eserleriyle Batı dünyasını 19. yüzyıla kadar etkilemiş ve bazı eserleri üniversitelerde ders kitabı olarak okutulmuş olan Ebu Bekr Razi'nin biyografisinin, atfedilen iddiaları anlamamızda bazı ipuçları verebileceği düşüncesiyle makalenin ilk kısmında onun hayatı ve ilmî kişiliği üzerinde duracağız. İkinci bölümü ise mülhidliği hususundaki görüşlere ve tartışmalara ayırdık.

Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İslam dünyasının Calinus'u² lakabıyla bilinen³ ve batıların "Rhazes", "Razes", "Raghensis", "Bubcaris", "Fili Zachariae"⁴ gibi değişik isimlerle adlandırdıkları Ebu Bekr Muhammed bin Zekerriyya er-Razi, 'İslam'ın

1 Bu yazıda mülhid, vahyi ve peygamberliği inkar eden kişi manasında kullanılmaktadır.

2 İslam dünyasında Calinus olarak bilinen Galen, M.S. 131-201 tarihlerinde Anadolu'da yaşadığı rivayet edilen meşhur bir Yunan hekimidir.

3 İbn Ebi Useybia, *Uyunu'l-enba fi tabakati'l-etibba* (Beyrut, 1965), s. 415.

4 Abdülemir el-A'sam, 'Ebu Bekr er-Razi', *Mevsuatu'l-hadarati'l-İslamiyye* (Amman, 1989), s. 45.

en büyük hekimi' olarak kabul edilmektedir.⁵ Hekim-filozof tipinin en başarılı örneklerinden birini temsil eden Razi, 251/865 yılında Tahran yakınlarında, Orta Çağın önemli kültür merkezlerinden biri olan Rey şehrinde doğdu.⁶

Her ne kadar Razi'nin tahsili ve ilk gençlik yılları hakkında elimizde ayrıntılı bilgi mevcut değilse de kaynaklardan anlaşıldığına göre gençliğinde, bir yandan kuyumculuk yaparak hayatını kazanmış⁷, bir yandan da şiir ve musiki ile ilgilenmiştir.⁸ Bazı kaynaklar, onsekiz-yirmi yaşlarına kadar ud çalıp şarkı söylediğini, daha sonra tıp ve felsefeye yöneldiğini⁹ anlatır.

Razi'nin hocaları hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Bazı biyografi yazarları onu, hristiyan iken sonra müslüman olan Ali İbn Rabben et-Taberi'nin talebesi¹⁰ olarak gösterirlerse de, bunun zaman bakımından mümkün olmadığı, Razi'nin doğduğu tarihte Ali İbn Rabben'in vefat etmiş olmasından anlaşılmaktadır (h. 247).¹¹ İbn Nedim, antik ilim ve kültürleri çok iyi bilen ve gezgin bir felsefeci olan el-Belhi'yi, onun felsefe alanındaki hocası olarak göstermektedir.¹² Her ne kadar Belhi'nin kimliği açık bir şekilde bilinmiyorsa da bazı çalışmalar onun Hicri 236'da doğup 322'de vefat eden Ebu Zeyd Ahmed b. el-Belhi olduğunu ortaya çıkarmaktadır.¹³

Kuyumculukla uğraşmak, Razi'de kimyaya karşı bir merak uyandırmıştır. Kurduğu laboratuvarında kimya deneyleri yaparken ortaya çıkan gaz ve buharlar sebebiyle gözlerinden rahatsız olduğu ve bu rahatsızlığın hayatı boyunca devam ettiği söylenmekte¹⁴, fakat kendisinin biraz sonra yer vereceğimiz ifadelerinden, onun gözlerinden rahatsız olması ve hatta ömrünün sonlarına doğru gözlerinin görme özelliğini tamamen kaybetmesinin, filozofun çok kitap okuyup yazmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Razi, doğduğu şehirde ve ilim öğrenmek maksadıyla gittiği ilim ve kültür merkezlerinde tıp, felsefe, matematik, astronomi, dil ve edebiyat alanlarında tahsil görmüş; üstün yeteneği ve çalışkanlığı sayesinde döneminin otoritelerine kendisini kısa zamanda kabul ettirmişti. Tıp sahasındaki yoğun çalışmaları, onu erken yaşta mahareti herkesçe kabul edilen şöhretli bir hekim olmaya götürmüştür. Nitekim aynı zamanda kendi otobiyogra-

5 İbn Ebi Useybia, *Uyunu'l-enba fi tabakati'l-etibba*, s. 415.

6 İbn Ebi Useybia, *a.g.e.*, s. 415-416.

7 İbn Ebi Useybia, *a.g.e.*, s. 420.

8 Said el-Endelusi, *Tabakatu'l-umem* (Kahire, ts.), s. 61.

9 İbn Hallikan, *Vefayatu'l-a'yan* (nşr. İhsan Abbas, Beyrut, ts.), V, 158.

10 İbnu'l-Kifti, *İhbaru'l-ulema* (Kahire, ts.), s. 178; İbn Ebi Useybia, *a.g.e.*, s. 414.

11 Bkz. *Firdevsu'l-hikme* (nşr. M. Zübeyr Siddiki, Berlin, 1928), Önsöz, s. 9.

12 İbn Nedim, *el-Fihrist* (nşr. Rıza Teceddüd, Tahran, 1971), s. 357.

13 F. Had, 'Takriru'r-Razi', *Al-Abhath*, c.26 (Beyrut, 1973-1977), s. 52.

14 Beyhaki, *Tetimme-i sivanu'l-hikme* (Lahor, 1351), s. 8.

fisi mahiyetinde olan *es-Siretu'l-felsefiyye* (Filozofça Yaşama) adlı eserinde şöyle demektedir: “Beni tanıyanlar bilirler ki, ilme karşı olan sevgim, tutkum ve bu yoldaki çalışmalarım, gençliğimden beri aralıksız devam etmektedir. Hatta okumadığım bir kitap, karşılaşmadığım bir ilim adamı bulunursa -büyük bir zarara uğramam söz konusu olsa dahi- her şeyi bir yana bırakıp, o kitabı okumadan ve o alimi tanımadan edemem. Bu alandaki sabırlı çalışmalarım neticesinde bir yıl zarfında müsvedde olarak yirmi bin varaktan fazla yazı yazdım.”¹⁵ İfade etmek gerekir ki, bir ilim adamında bulunması gereken tecessüs, dikkat, sabır, gayret ve gözlem gibi özelliklerin tümü Razi’de mevcuttu. Ona göre ilim, sadece öğrenmek ya da bilgi toplamaktan ibaret değildi. İlim öğrenmek ve bilgiyi kendisinin kayıp malıymış gibi telakki ederek onu elde etmeye çalışmak ve özümsemek, onun hayat tarzıydı.

Sadece kitap okuyup yazmak ve kimya deneyleri yapmakla yetinmeyecek çeşitli etüt ve gözlemlerde bulunmak maksadıyla geniş seyahatler yapması, onun ilmî şahsiyetinin başka bir boyutunu oluşturmaktadır. Tahsilini tamamlamak için dolaştığı merkezlerde Yunan, Hind, İran ve İslam tıbbını inceleyen Razi, doğduğu şehir olan Rey’e döndüğü zaman, oradaki hastanenin (bimaristan) başhekimliğine getirilmiştir.¹⁶ Bir çok alandaki geniş bilgi ve tecrübesi, tıptaki üstün başarısı ve sağlam bir ahlâkî karaktere sahip olmasından dolayı, halife ve hükümdarların saraylarında hem hekim, hem de devlet işlerinde danışman olarak önemli görevler üstlenmiştir. Razi, hükümdarın yanındaki konumunu ve onunla olan ilişkilerinin sınırlarını belirleyen, aynı zamanda şahsî hayatı hakkında bizlere bazı ipuçları veren ve sanki kendisi hakkında yapılan bazı ithamlara cevap tarzında şunları söylemektedir:

“Amel konusuna gelince, Allah’ın yardımıyla ben hayatım boyunca yukarıda çizdiğim iki sınırın (ilim-amel) dışına çıkmadım ve ‘yaşayışın felsefeye (hikmete) uygun bir yasayış değildir’ dedirtecek bir davranışta bulunmadım. Benim sultanın yanında bulunuşum, onun askerî ve mülkî amirlerinin durumuna benzemez. Benim bir tabip ve danışman olarak, o hasta iken tedavisini yapmak, sağlığı yerinde iken kendisinin ve halkın yararını umduğum her hususta ona yol göstermek gibi iki görevim vardır. Ne mal biriktirmek, ne de saçıp savurmak gibi bir tutkum oldu. İnsanlarla çekiştiğim, onlara zulüm ve haksızlık yaptığım görülüş değildir. Bunun tam tersi davranış içinde bulunduğum ve haklarımın bir çoğundan feragat ettiğim bilinmektedir. Yeme, içme ve eğlence hayatıma gelince giyecek, binek, hizmetçi ve cariye gibi konularda da aşırılıktan uzak yaşadığımı herkes görmektedir.”¹⁷

¹⁵ Razi, *Filozofça Yaşama* (çev. Mahmut Kaya, *Felsefe Arkivi* içinde, S. 27, İstanbul, 1990), s. 200.

¹⁶ İbnu'l-Kıfti, *İhbaru'l-ulema*, s. 178.

¹⁷ Razi, *Filozofça Yaşama*, s. 200.

Bağdat'a gittiği zaman otuz yaşları civarında olan Razi, oradaki büyük hastanenin başhekimlik imtihanını, yüz hekim arasında birincilikle kazanır.¹⁸ Hastanenin yönetim ve hizmetlerini muntazam bir şekilde nöbetlerle yürütebilmek için birçok bölüm ihdas eder ve uzman elemanlar yerleştirir. "Hekimler hükümdarlar gibidir, onlar emir almaz, emrederler"¹⁹ diyerek öğrencilerine, ilim haysiyetini ve meslek onurunu her şeyin üstünde tutmalarını öğütlemiştir. Ayrıca, felsefi ve tabii ilimlere, mantık kanunlarına itibar etmeyip, dünyevî hazların ve eğlencelerin peşinde koşan kimselerin ilmine hiçbir zaman itimat etmeyen filozof, devamlı olarak talebelerine, tamamen dünya lezzetlerine yönelerek ahiretten yüz çevirmemelelerini devamlı tenbih etmiştir.²⁰

Razi, gençliğinde, halkın sağlığını istismar ederek para kazanan sahte hekimlere ve üfürükçülere gittiğini, bu sebeple onların bütün düzenbazlıklarından ve şarlatanlıklarından haberdar olduğunu ve bu konuda halkı uyarmak için Hekimlik Ahlâkı'nı (*Ahlâku't-tabib*) kaleme aldığını²¹ anlatmaktadır. İnsanları sahte hekimlere karşı dikkatli olmaya çağırarak şöyle demektedir: "Aç kaldığı veya muhtaç olduğu için hırsızlık yapmak zorunda kalan adam, ihtiyacı olmadığı halde sırf insanlara gösteriş yapmak ve 'falan adam tıp ilminde otorite' dedirtmek için hareket edenden daha iyidir. Bunların çoğu, bu davranışlarını dindarlığa ve hayati kurtarma gayretine yorarlar. Oysa bundan vazgeçseler hem din, hem dünya hem de ahiretleri için bir mükafat olur."²²

Karakter itibarıyla yumuşak huylu ve cömert bir kimse olan Razi hastalarına karşı şefkatli ve fakirlere karşı hayırsever davranırdı.²³ Onları herhangi bir ücret ya da maaş almadan muayene ve tedavi ederdi.²⁴ Hastalarını, elinden geldiğince kimyevî ilaçlar yerine gıda ve tabii bitkilerle tedavi etmeye çalışırdı. Hastaların denek (kobay) olarak kullanılmasına asla müsaade etmezdi.²⁵

Razi'nin yazmış olduğu eserlerin listesini veren ve yaşadığı dönemi inceleyen Biruni, onun geceleri uyumamak için lambayı her zaman bir duvar girintisine koyduğunu, lambanın karşısına geçerek, uyku bastırıldığında ayaklarına düşecek şekilde kitabı duvara yasladığını anlatmaktadır.²⁶ Çün-

18 İbn Ebi Useybia, *a.g.e.*, s. 415.

19 Razi, *Hekimlik Ahlâkı* (çev. Mahmut Kaya, *Felsefe Arkivi* içinde, S. 26, İstanbul, 1987), s. 233.

20 İbn Ebi Useybia, *a.g.e.*, s. 421.

21 Razi, *Hekimlik Ahlâkı*, s. 243.

22 Razi, *Hekimlik Ahlâkı*, s. 242.

23 İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 359.

24 İbn Ebi Useybia, *a.g.e.*, s. 421.

25 Razi, *Hekimlik Ahlâkı*, s. 241.

26 el-Biruni, *Risale fi fihrist kütüb Muhammed İbn Zekeriyya er-Razi* (nşr. P. Kraus, *Fihrist-i kitabha-yn Razi ü namha-yn kitabha-yn Biruni* içinde, Tahran, 1366), s. 4.

kü, ömür kısa, ilim de engin olunca uyku artık zaman kaybından ibaretti filozof için. Amansız bir okuma ve yazma içerisine dalan Razi, aşırı çalışma ve yorgunluk sebebiyle hayatının sonlarına doğru, parkinsonu andıran bir hastalığa yakalanmış, gözlerine de perde inmişti.²⁷ Bu konuda klasik kaynaklar, menkıbeye varan çeşitli rivayetlere yer verirlerse de bu olayın sebebini kendisi şöyle anlatır: “el-Camiu’l-kebir²⁸ üzerinde geceli gündüzlü on beş yıl çalıştım. Neticede gözlerim zayıfladı ve elim titreyip tutmaz oldu. Bu halde iken dahi, peşini bırakmadım. Başkasına okutup yazdırarak, gücümün yettiği kadar çalışmalarına devam ediyorum.”²⁹

Gözlerini tedavi etmesi için talebelerinin getirmiş olduğu hekime “Beni dünyadan tiksindiren çok şeyler gördüm”³⁰ diyerek ameliyata müsaade etmemiş ve bu ifadesiyle, bir manada Bağdat’ta ve Rey’de uzun müddet devam eden hükümdar danışmanlığı ve hekimliği görevinden uzaklaştırılmasına sebep olan, haset ve kıskançlıklarla dolu muhteris çevresine karşı kırgınlığını dile getirmiştir. Ünlü hekim-filozof nihayet Bağdat’tan döndükten sonra 320/932 yılında, Rey’de vefat etti.³¹

Daha çok teorik tıptaki çalışmaları ile öne çıkmış olan Galenus’un (Galenos, M.S. 131-201) ve pratik gözlem ve tedavi yöntemlerinde Hipokrat’ın (M.Ö. 460-377) takipçisi³² olan Razi’nin geriye bıraktığı eserler, onu İslam düşünce tarihinde, gerek adet ve muhteva, gerekse farklı alanlarda oluşu bakımından müstesna bir yere oturtmuştur. Günümüze kadar ulaşan eserlerinin sayısı pek fazla değilse de, elimizdekilerle onun düşünce dünyasından bazı kesitler yakalamamız mümkündür. Razi’nin verdiği eser sayısını belirlemede bazı güçlükler bulunmaktadır; ama tesbit edilebilenlerin listesi sayı olarak ihtilafli da olsa elimizdedir. İlk olarak Biruni (M. 973-1051), Razi’nin hayatı ve eserlerini konu alan bir risale yazmış³³ ve listesinde yer alan yüz seksen dört eseri, alan ve konuları itibarıyla on bire ayırmıştır. İbn Ebi Useybia’nın *Uyunu’l-enba* adlı kitabında yer alan listede Razi’ye ait olan eserlerin sayısı iki yüz otuz beştir.

Biruni, İbn Nedim, İbnu’l-Kıfti ve İbn Ebi Useybia’nın verdiği farklı eser başlıklarını çağdaş bir müellif olan Mahmud Necmabadi, *Müellefat ü Musennefat-ı Ebu Bekr Muhammed b. Zekeriya er-Razi* adlı eserinde bir

27 İbnu’l-Kıfti, *İhbaru’l-ulema*, s. 179.

28 Bu eserin, ünlü tıp ansiklopedisi mahiyetindeki *el-Havi* olması muhtemeldir. Bkz. İbnu’l-Kıfti, *İhbaru’l-ulema*, s. 180.

29 Razi, *Filozofça Yaşama*, s. 200-201.

30 İbn Culcul, *Tabakatu’l-etibba ve’l-hukema* (nşr. Fuad Seyyid, Beyrut, 1985), s. 78; İbnu’l-Kıfti, *İhbaru’l-ulema*, s. 179; İbn Ebi Useybia, *a.g.e.*, s. 420.

31 İbn Ebi Useybia, *a.g.e.*, s. 420.

32 Max Meyerhof, *Thirty Three Clinical Observations by Rhazes* (Bruges, 1935), s. 355.

33 el-Biruni, *Risale fi fibrist kütüb Muhammed İbn Zekeriya er-Razi* (nşr. P. Kraus, *Fibrist-i kitabha-yı Razi ü namha-yı kitabha-yı Biruni* içinde, Tahran, 1366).

araya toplamış ve Razi'ye nisbet edilen 271 eser tespit etmiştir.³⁴ Brockelman, onun eserlerinden yazma olarak günümüze intikal eden ve çoğu tıp konusunda yazılmış elli dokuz eser göstermektedir.³⁵ Razi'nin tıp konusundaki bir çok eseri başta Latince olmak üzere diğer Batı dillerine tercüme edilmiş, 19. yüzyıla kadar üniversitelerde ders kitabı olarak okutulmuş³⁶, hatta İslam tıbbına rağbetin olmadığı daha sonraki dönemlerde dahî onun adı dillerde dolaşmıştır.³⁷

Mülhid Olduğu İddiaları:

İslam düşünce tarihinde özellikle tıp sahasındaki orijinal çalışmaları ile tanınan Razi'nin mülhid olduğu hususunda bazı iddialar da bulunmaktadır. Razi'nin İslam dünyasında bir ekol oluşturamaması, kendisine nisbet edilen İslam akidesine aykırı inanç ve telakkileri sebebiyle kötü bir şöhrette sahip olmasıyla açıklanabilir. Filozofun ilhadî fikirlere sahip olduğu iddiası, genellikle iki temele dayanmaktadır. Birincisi, çağdaşı Ebu Hatim ile devlet yöneticileri ve ulema huzurunda yaptığı iddia edilen tartışma; ikincisi ise, şu anda elimizde olmayan ve ona nisbet edilen *Mehariku'l-enbiya* adlı eserdir.

Razi'nin muhalif ve hasımlarından olan İsmailî kelimci Ebu Hatim er-Razi'nin, (ö. 322/933) sadece kendisi tarafından kaleme alınan bu tartışmanın yer aldığı *A'lamü'n-nübüvve* adlı kitabında “mülhid”e isnat ettiği düşüncelerin başlıcaları şunlardır: Allah'ın insanlar içinden bir zümreyi seçip peygamberlikle görevlendirmesi ve böylece onları diğerlerinden üstün tutması, insanları belli bir peygamber zümresine muhtaç edip, mümin ve kafir gruplarına ayırması ve neticede milletlerin birbirleriyle savaşıp helak olmasına yol açması makul değildir. Akla ve hikmete uygun olan, Allah'ın dünya ve ahirette faydalı ve zararlı olabilecek eşyanın bilgisini ilham yoluyla bütün kullarına bildirmesidir. Aslında Allah'ın herkese eşit seviyede verdiği akıl, bütün meseleleri çözmeye yeter.³⁸ Ebu Hatim, kitabının hiçbir yerinde, kendisiyle tartıştığı ve “mülhid” diye adlandırdığı şahsın kim olduğunu maalesef açıklamamıştır. Fakat daha sonra, yine başka bir İsmailî kelimci olan Hamiduddin el-Kirmani (386/996-411/1021), hiçbir kaynağa dayanmaksızın Ebu Hatim'in tartışmış olduğu bu meçhul mülhidin Ebu Bekr Razi olduğunu söylemektedir.³⁹ Şaibeli diğer bir husus da son-

34 (Tahran, 1339), s. 442.

35 *GAL*, I, 268-271; *Supl.*, I, 418-421.

36 Joseph Shacht vd. (ed.), *The Legacy of Islam* (Oxford 1974), s. 27, 98, 443-444; Philip K. Hitti, *History of the Arabs* (Hong Kong, 1986), s. 366.

37 Götthard Strohmaier, “Halifeler Ülkesinde Düşünürler”, *Felsefe Dergisi*, S. 4 (çev. Uluğ Nutku, İstanbul, 1990), s. 18.

38 Ebu Hatim er-Razi, *A'lamü'n-nübüvve* (nşr. S. Savi -G. Rıza A'vani, Tahran, 1397), s. 3-5; ayrıca bkz. Y. Şevki Yavuz, “A'lamü'n-nübüvve” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 1989), II, 337.

39 Hamiduddin el-Kirmani, *el-Akvalü'z-zehabiyye* (nşr. S. Savi, Tahran, 1397), s. 9.

raki dönemlerde filozofun, peygamberliği kabul etmediğine dair fikirlerin yer aldığı ileri sürülen *Mehariku'l-enbiya* adlı eserden ne Ebu Hatim ne de Kirmani söz etmektedir. Özellikle Ebu Hatim'in Razi ile olan tartışmasına geniş yer veren ve filozofun *et-Tıbbu'r-ruhani* adlı eserinin hemen hemen her bölümüne tenkitler yönelten Kirmani'nin *Mehariku'l-enbiya*'dan bahsetmemesi önemli bir soru işaretidir.

Ebu Hatim, mülhidle tartışması esnasında devlet ricali ve kadının da bulunduğunu söylemektedir.⁴⁰ Ancak, İslam toplumunun idareci ve önde gelenlerinin de hazır bulunduğu bir toplantıda müslümanların inanç esaslarını hafife alan bir tarzda, peygamberlik makamına ve vahye dil uzatan bir mülhidin fikirlerini sadece onun nakletmesi, üstelik bu mülhidin kimliğini hiçbir şekilde açıklamaması ve o toplantıda bulunan veya o dönemde yaşayan ulemeden başka birisinin bu hadiseden bahsetmemesi zihinde başka sorular uyandırmaktadır.

Her ne kadar *A'lamü'n-nübüvve*'deki tartışma karşılıklı konuşma tarzında geçiyorsa da, bu bir münazaradan çok Ebu Hatim'in zihninde tasavvur ettiği mevhum bir mülhid ile tartışmasına benzemektedir. Kaldı ki, bu tartışmada mülhid adıyla anılan kişi, akıl yürütme itibarıyla tutarlı ve mantıklı fikirler ileri süren güçlü bir düşünürden çok, söyledikleriyle daima çelişen, birçok mantık hatası yapan tutarsız fikirlere sahip sıradan bir insan tipi çizmektedir. Durum böyle olunca, Ebu Bekr Razi'nin peygamberler ve din hakkındaki görüşlerinin Ebu Hatim'in bu eserine dayanılarak⁴¹ izah edilmesi ise bu işin çelişkili başka bir yönünü ortaya koymaktadır.

Abdurrahman Bedevi, Razi'nin din ve peygamberlik hakkındaki düşüncelerini açık bir şekilde ortaya çıkarmanın zor olduğuna işaret etmekle beraber, filozofun *et-Tıbbu'r-ruhani* adlı eserinin "Aklın üstünlüğü ve övgüsü" bölümünde aklı övücü sözlerini delil göstererek, peygamberliği kabul etmediği şeklinde bazı çıkarımlar yapmaktadır.⁴² Oysa, Razi'nin bu eserini, kaynak göstermeksizin bölüm başlıklarını dahî alarak yine aynı başlıkla (*et-Tıbbu'r-ruhani*) bir eser yazan Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. el-Cevzi'nin (ö. 597) "Aklın üstünlüğü" bölümündeki izahları ile filozofun izahları arasında hemen hemen önemli bir farklılık bulunmamaktadır.⁴³ Nitekim Ebu Bekr Razi 'Aklın Üstünlüğü' bölümünde aklı hakim (yöneten), hevayı (tutku) mahkum (yönetilen) olarak adlandırırken mahkum durumunda olanı hakim durumuna getirmemeli şeklinde ikazlarda bulunmaktadır.⁴⁴ Kitabının başından sonuna kadar, aklın hevaya karşı üs-

40 Ebu Hatim er-Razi, *a.g.e.*, s. 25-26.

41 Bedevi, bu esere dayanarak Razi'nin peygamberlik hakkındaki düşüncelerinin ortaya çıkarılabileceğini iddia etmektedir. Bkz. A. Badawi, "al-Razi", *A History of Muslim Philosophy*, I, 437.

42 A. Bedevi, *min Tarihü'l-İlhad fi'l-İslam* (Beyrut, ts.), s. 165-167.

43 Bkz. Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. el-Cevzi, *et-Tıbbu'r-ruhani*, (Dımaşk, 1348), s. 5.

44 Ebu Bekr er-Razi, *et-Tıbbu'r-ruhani*, (nşr. P. Kraus, Kahire, 1939), s. 18.

tün gelmesi için çeşitli yollar öneren filozofun, şu ana değin, doğrudan kendisinden bize kadar ulaşan eserlerinde, bu üstünlüğü vahye ve peygamberliğe karşı sağlayan veya peygamberliği inkar eden, başka bir ifadeyle, akli hakim, vahyi ve peygamberliği mahkum pozisyonuna indirgeyen bir ifadesine rastlayamadık. Diğer taraftan, Von Grunebaum, İslamî akideler karşısında serbest bir düşünür tipi çizdiği iddia edilen Razi'nin *et-Tıbbu'r-rubani*'de akıl için söylediklerini, akidelere bağlı bir düşünür olan Gazali'nin (ö.505/1111) *İhya* adlı eserinde akıl için öne sürdüğü fikirlerle mukayese ederek, farklı ekollere mensup kimselerin İslam ahlâk düşüncesinde akli yüceltme şeklindeki genel telakkide buluştuklarını öne sürmektedir. Çünkü ona göre, akıl Kur'an'da, insanı yeryüzünde Allah'ın halifesi yapan ayırıcı vasıftır.⁴⁵

Ote yandan, Razi'ye atfedilen, fakat günümüze kadar ulaşmamış ve kimin yazdığı belli olmayan *Mehariku'l-enbiya* adlı kitap, elimizde mevcut bazı temel kaynaklarda yer almamaktadır.⁴⁶ Kaldı ki, Razi'nin ahlâk ve felsefe ile ilgili yazmış olduğu eserlerinin günümüze kadar gelebilmiş olanlarının neşrini yapan Paul Kraus, Ebu Hatim'in kitabında geçen mühlidin Razi olduğu hususunda ciddi bir şüphenin bulunduğunu ifade etmektedir.⁴⁷ Ebu Bekr Razi'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi veren ve filozoftan yaklaşık elli yıl sonra vefat eden İbn Culcul (h.377) *Tabakatü'l-etibba ve'l-hukema* adlı eserinde filozofu 'müslüman birisi'⁴⁸ olarak zikrettikten

45 G.E.V. Grunebaum, 'Concept and Function of Reason in Islamic Ethics', *Oriens* c.15 (1962), s. 2-3.

46 İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-arifin* (İstanbul, 1955), VI, s. 27-29. Ayrıca, İbnu'l-Kıfti *Uyubu'l-enbiya* ve İbn Nedim, *Uyubu'l-enbiya*, Biruni ise *Mehariku'l-enbiya* adlı eseri Razi'nin eserleri arasında saymaktadır ki, bu üç eserin aynı eser mi yoksa farklı farklı eserler mi olduğu hususunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. Kaldı ki, mühlidliği ile alakalı olarak ona nisbet edilen eserin başlığı hakkında bir ittifak olmadığı gibi, elimizde mevcut olmaması sebebiyle bu eserin muhtevasına uygun karşılığı bulmak da oldukça önemli bir meseledir. Macit Fahri, Biruni'nin, Razi'nin eserleri hakkında hazırladığı *Fibri*'teki *fi'n-nübüvvat ve yuddea nakda'l-edyan ve fi Hiyeli'l-mütenebbiyyin ve yuddea meharika'l-enbiya* adlı eserleri "Peygamberliğin İbtali" ve "Sahte Peygamberlerin Hilelerine Dair" şeklinde anlamaktadır. Bkz. M. Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi* (çev. K. Turhan, İstanbul 1992), s. 101. Fakat birincisinin (Peygamberliğin İbtali) başlığı, Biruni'nin listesinde bulunmamaktadır. Yine bununla birlikte, *fi'n-nübüvvat ve yuddea nakda'l-edyan ve fi Hiyeli'l-mütenebbiyyin ve yuddea meharika'l-enbiya* adlı eserleri "Peygamberlikler Hakkındadır; Buna Önceki Dinlerin Hükümlerini Ortadan Kaldırma da Denilir" ve "Yalancı Peygamberlerin Hileleri Hakkındadır; Buna Peygamberlerin Üstün Meziyet ve Vasıfları da Denir" şeklinde Arapça aslına daha yakın bir okuyuşla çeviren de bulunmaktadır. Bkz. "Muhammed b. Zekeriya er-Razi'nin Kitaplarıyla İlgili el-Biruni'nin Risalesi" (nşr. P. Kraus, çev. M. Çuhadar, *Ebu Bekir Razi Kongresi Tebliğleri* içinde, Kayseri, 1988), s. 112.

47 P. Kraus, *el-Münazarat beyne Ebi Hatim er-Razi ve Ebi Bekr er-Razi* (*Opera Philosophica* içinde, Kahire, 1939), s. 291-294.

48 İbn Culcul, *Tabakatü'l-etibba ve'l-hukema*, s. 77.

sonra Razi'ye nisbet edilen ve mülhidliğini gösteren ne bir esere yer vermekte ne de az önce bahsettiğimiz tartışmadan bahsetmektedir. Sonraki dönemlerde yazılmış bazı kaynaklarda değişik adlarla geçen *Uyubu'l-evliya*⁴⁹ adlı eser hakkında İbn Ebi Useybia şu çarpıcı bilgileri vermektedir:

“Bu eseri, Razi'nin hasımları yazmış ve daha sonra da ona isnad etmişlerdir. Onların amacı, bu kitabı görenlerin Razi'yi kötülemele-ri, duyanların da ona şüphe ve çekince ile bakmalarını sağlamaktır. Oysa o, bu manada bir kitap yazmaktan çok uzaktır. Hatta Ali b. Rıdvan el-Mısri (ö.460/1068) ve onun gibi bazı kimseler, Razi'ye nisbet edilen bu esere (Uyubu'l-enbiya), Mehariku'l-enbiya adını vererek onu kötüleme ve tekfir etmeye kalkışmışlardır.”⁵⁰

İbn Ebi Useybia, bu hususta Ali b. Rıdvan'a güvenilemeyeceğini, çünkü onun, dönemindeki ve kendisinden önceki hekimlere reddiyeler yağdırmakla meşhur olduğunu anlatmaktadır. Ayrıca onun, tartıştığı kimseleri karalama, araştırmalarında peşin hükümlü ve saldırgan olma gibi tutumlara sahip olduğunu ve bunun da en bariz bir şekilde Huneyn b. İshak, Ali Ebi'l-Ferec et-Tayyib ve Ebu Bekr er-Razi'ye yönelttiği reddiyelerde görüldüğünü ifade etmektedir.⁵¹

Şüphesiz bu konuda izahı zor bazı noktaların bulunduğunu, boşalmış satır aralıklarının doldurmanın güçlüğünü kabul etmek gerekir. Fakat peygamberliği inkar ettiği⁵² iddia edilen filozofun, peygamberliği kabul ettiğini gösteren *Fi vucubi da'veti'n-nebi ala men nakara bi'n-nübüvvat*⁵³

49 İbnu'l-Kifti, *İhbaru'l-ulema*, s. 181. Bazı eserlerde *Uyubu'l-enbiya* adıyla geçmektedir. Bkz. Mahmud Necmabadi, *Müellefat ü Musennefat-ı Ebu Bekr Muhammed b. Zekeriya er-Razi*, s. 267-268.

50 İbn Ebi Useybia, *a.g.e.*, s. 426. İbn Ebi Useybia, Razi'nin en kapsamlı biyografisini ve eserlerinin en geniş bibliyografyasını vermiş, kendisinden önceki bazı tarihçilerin yapmış oldukları bazı hataları düzeltmiştir.

51 İbn Ebi Useybia, *a.g.e.*, s. 563.

52 Benzer iddialar 8-9. yüzyıllarda yaşamış İbn Ravendi için de söz konusu edilmiştir. İslam dünyasında bazı müelliflerin, vahyi ve peygamberliği gereksiz gördüğü şeklindeki ithamlarla “evcu'l-ilhad” diye adlandırdıkları İbn Ravendi'nin (ö.910) bu iddiaları asılsız çıkartacak eserlerinin olduğunu ve bu ilhadî fikirlerin kendisine muhaliflerince nisbet edildiğini öne süren Josef van Ess, onun gerçekte sünni bir müslüman olduğu ve bir mülhid olarak tanımlanamayacağı hususunda oldukça bilgiler vermektedir. J. van Ess, Ravendi'nin ilahiyat konusundaki düşünceleri doğuda (Horasan civarı) büyük bir itibar görürken, Irak'ta (Bağdat'ta) tepkiyle karşılanmasını Mutezile'ye yaptığı sert tenkidlere bağlamakta ve bundan dolayı zındıklıkla itham edildiğine işaret etmektedir. Bkz. Josef van Ess, “İbn Ravendi, or the Making of an Image”, *Al-Abhath*, c.27 (Beyrut, 1978-1979), s. 5-27.

53 el-Biruni, *Risale fi fibristi kütübi Muhammed İbn Zekeriya er-Razi*, s. 15; Mahmud Necmabadi, *Müellefat ü Musannefat-ı Ebu Bekr Muhammed b. Zekeriya er-Razi*, s. 252; Mehdi Muhakkak, *Abval u asar u efsar-ı Razi (es-Siretu'l-felsefiyye* içinde, Tahran, 1343), s. 29. Razi'nin peygamberliği

adlı eseri, mühlidliği hakkındaki iddiaları şüpheyle karşılamamıza götürmektedir. Nitekim Razi, İslam ahlâk düşüncesinde önemli bir yere sahip *et-Tıbbu'r-ruhani* adlı eserinin ölüm korkusundan kurtulma bölümünde, akıllı kimsenin, kaçınılmaz olarak başına gelecek olan şeylerden dolayı sıkıntı çekmemesi gerektiğini ifade ettikten sonra Hak Din'in (es-Şeriatu'l-muhikka), faziletli kimselerin ölümden sonra daha iyi ve mutlu bir hayata geçeceklerini müjdelediğini, bu sebeple de inanan kimselerin ölümden korkmaları için herhangi bir sebebin bulunmadığını söylemektedir.⁵⁴ *Et-Tıbbu'r-ruhani*'nin birçok yerinde, bu ifadelerle benzer İslam akidesini destekleyici mahiyette ifadelerle karşılaşmak mümkündür.

Ayrıca filozofun, İslamî ve ahlâkî kişiliğe sahip olduğu sonucuna varabileceğimiz bazı ifadeleri de bulunmaktadır. Bazı kimselerin, özellikle aşk hakkındaki telakkilerine İslamî bir görünüm kazandırmak için, peygamberlerin başından geçen bazı özel hadiseleri delil olarak öne sürmelerine şiddetle karşı çıkarak şöyle demektedir:

“Tenkitten kurtulmak amacıyla aşkı (şehvî aşk), güzel göstermeye (meşrulaştırmaya) çalışan bazı insanlar, peygamberlerin de aşka müptela olduklarını delil olarak getirmeye çalışıyorlar. Biz diyoruz ki; hiç kimsenin, peygamberlerin menkıbeleri arasında aşk menkıbelerini saymaya hakkı yoktur. Bunun, onların faziletlerinden bir fazilet olduğunu söylemek veya onların tercih ve tasvip ettikleri bir durum olduğunu iddia etmek doğru değildir. Aksine onların önemsiz yanlığı ve sürçmelerinin (zelle ve hefve) bir parçası olarak kabul edilmelidir. Durum böyle olunca, peygamberle de böyle yapıyor diyerek aşkı övmenin veya ona İslamî bir görünüm kazandırmaya çalışmanın hiçbir temeli yoktur. Bu sebeple bizim, faziletli insanların tövbe edip pişman oldukları hata ve sürçmelerini, başlarından geçip de keşke olmasaydı dedikleri davranışlarını değil, uyulmasını istedikleri ve örnek alınmasını tasvip ettikleri davranışlarını örnek almamız ve asıl onlara doğru kendimizi yönlendirmemiz gerekir.”⁵⁵

Görüldüğü gibi Razi, peygamberlerin en üstün ahlâkî örnekler olduklarını ifade etmekte, bazı insanların kendi düşünce ve tavırlarını meşrulaştırmak ve onlara dinî bir görünüm kazandırmak için peygamberlerin başından geçen bazı hadiseleri yanlış yorumlayarak delil getirmeye çalışmalarını büyük bir suistimal olarak değerlendirmektedir.

Günümüze kadar ulaşmış eserlerinden görebildiğimiz kadarıyla, peygamberleri toplumda en ideal örnekler olarak gören ve onlara en küçük bir hatanın dahî nisbet edilmesini kabul etmeyen Ebu Bekr Razi ile, he-

kabul ettiğine dair yaklaşımlar için, onun felsefesi üzerine yapılmış şu doktora tezine bakılabilir: M. el-Abd, *Usulu'l-fikri'l-felsefi inde Ebi Bekr er-Razi*, (Mektebe el-Anglu el-Mısriyye, 1977), s. 140-145. (Bu eseri, makalenin son şeklini aldığı esnada bana ulaştıran Harun Anay'a teşekkür ederim.)

54 Razi, *et-Tıbbu'r-ruhani*, s. 95-96.

55 Razi, *et-Tıbbu'r-ruhani*, s. 45.

nüz günümüze kadar gelememiş ve kimin yazdığı belli olmayan, fakat bazı eserlerde Razi'ye nisbet edilen *Mehariku'l-enbiya* (veya *Uyubu'l-enbiya*) başlıklı eseri yazan meçhul mülhid karşı karşıya getirildiğinde ortaya büyük bir muamma çıkmaktadır. Mamafih, şurası bir gerçektir ki, *et-Tıbbu'r-ruhani* ve diğer eserlerinde İslam akidesi ve ahlâkına ters düşen bir unsura biz rastlayamadık.

Belki kendisine izafe edilen ilhadî düşüncelere bakılarak Razi'nin, hayatının ilk dönemlerinde mülhid olduğu ve sonradan bu düşüncelerden vazgeçtiği öne sürülebilir. Ne var ki, bunun tersini iddia etmek de mümkündür. Yani filozofun hayatı, mülhidlik öncesi ve mülhidlik sonrası şeklinde iki döneme ayrılarak *et-Tıbbu'r-ruhani*'yi İslamî fikirlere sahip olduğu dönemde yazdığı ve daha sonra ilhadî fikirlere saplandığı şeklinde tahminler de yürütülebilir. Fakat bu çabalar, şimdilik bir spekülasyondan öteye geçmez. Her şeyden önce, yaklaşık olarak bin yıl önce yaşamış ve eserlerinin önemli bir kısmı elimize geçmemiş, hatta eserlerinin sayısı dahi tam olarak tesbit edilememiş olan, adeta buzlu camın arkasından görmeye çalıştığımız bu büyük düşünürün, dinî ve felsefî düşüncelerini, bütün açıklığıyla ortaya koymanın zorluğunu itiraf etmek gerekir.